

Antoni Mironowicz
(Białystok)

Sanktuarium prawosławne na Św. Górze Grabarce

Święta Góra Grabarka z klasztorem św. św. Marty i Marii jest najbardziej znanym prawosławnym sanktuarium na ziemiach polskich. Grabarka położona jest niedaleko Bugu, między dwoma historycznymi miastami Mielnikiem i Drohiczyń. Początki tego sanktuarium łączą się z kultem cudownej ikony „Spasa Izbawnika” (Chrystusa Zbawiciela), szczególnie czczonej w XIII w. w cerkwi Bogurodzicy w Mielniku.

Ikona „Spasa Izbawnika” przyciągała do Mielnika tysiące pielgrzymów. Wśród odwiedzających był brat króla halicko-wołyńskiego Daniela, Wasilko, który w 1260 r. przed wyprawą na Litwę udał się do cudownej ikony z prośbą do Matki Bożej o pomoc. Latopis halicko-wołyński tak relacjonuje pobyt księcia Wasilka w Mielniku. „I jecha Wasilko za brata i prowadzi do Brestia i posła s nim swoja ludi, pomolisia Bohu, Swiatomu Spasu Izbawniku, jaże jest’ ikona w horodie Mielnice w cerkwi swiatoj Bohorodice i nynie stoit w wielice czesti; obieszczasia Daniło korol kraszenijem ukrasiti ju”. Książę Daniel wypełnił swą obietnicę i hojnie ozdobił cudowną ikonę oraz cerkiew Bogurodzicy w Mielniku¹.

Nie znamy dalszych losów ikony „Spasa Izbawnika”, można jedynie wnioskować, że w okresie najazdu wojsk tatarskich została ona wywieziona w bardziej bezpieczne miejsce. Latopis wołyński informuje nas o wyprawie synowca Mendoga, Erdziwiłła, na terytorium księstwa halickiego, który „znalazł Mielnik, Drohiczyn, Bielsk, Brańsk miasta z zamkami poburzonymi od cesarza Batheia”². Cudowna ikona Zbawiciela nie wróciła już do Mielnika, ponieważ w 1390 r. Władysław Jagiełło nadał prawem dziedzicznym ziemię drohiczą, a później Mielnik księciu mazowieckiemu Januszowi, który popierał katolickie osadnictwo mazowieckie i niechętnie patrzył na rozwi-

¹ *Polnoje sobranije russkich letopisiej*, t. II, Petersburg 1863, s. 846-847; E. Gołubinskij, *Istorija Russkoj Cerkwi*, t. I, Moskwa 1904, s. 306; E. Pańko, *Historia Prawosławnej Cerkwi w Siemiatyczach*, „Cerkownyj Wiestnik”, 1962, nr 3, s. 15.

² M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska*, t. II, cz. 2, Warszawa 1845, s. 1288.

jający się kult cudownej ikony³.

Według tradycji ikonę „Spasa Izbawnika” wywieziono z Mielnika i ukryto w lasach nadbużańskich, która ostatecznie miała trafić na Górę Grabarkę⁴. Kult tej ikony był szeroko rozpowszechniony wokół Grabarki i Mielnika w XIV-XVI w. Cerkwie i monastery w Drohiczynie, Surażu i wielu innych miejscowościach, choć zostały ufundowane pod wezwaniem Przemienienia Pańskiego, były nazywane jako „Spaskie”⁵. Ikona św. Spasa była nierozzerwalnie związana z ważnym okresem liturgicznym rozpoczynającym się 19 sierpnia w dniu Przemienienia Pańskiego, a kończącym się 29 sierpnia w dniu święta przeniesienia z Edessy do Konstantynopola ikony Chrystusa Zbawiciela nie ludzką ręką stworzonej. Oba święta są poprzedzone wspomnieniem święta Drzewa Krzyża Pańskiego 14 sierpnia (Spas mokry), które rozpoczyna dwutygodniowy post przed świętem Zaśnięcia NMP. W tradycji ludowej okres postny powszechnie nazwany jest jako „Spaski” („Spasówka”), zupełnie jakby nie odnosił się do święta Zaśnięcia NMP. Fakty te potwierdzają, że kult cudownej ikony „Spasa Izbawnika” przerodził się w szczególnie popularne obchodzenie święta Przemienienia Pańskiego i kult Chrystusa Zbawiciela.

Kult ten zapoczątkowali mnisi, którzy wraz z ikoną osiedlili się w lasach wokół Grabarki i Moszczony Pańskiej⁶. O prawosławnych mnichach przebywających w lasach nadbużańskich wspominają XVIII-wieczne dokumenty. W jednej ze skarg łacińskiego proboszcza niemirowskiego Caplikowskiego do biskupa łuckiego zarzuca się mnichom, że ci „nabożeństwo odprawują i na nabożeństwa z całej okolicy rimokatolicki i unicki lud ludzą”⁷.

W tradycji ludowej cudowna ikona pozostawała przez cały czas nad Bugiem. Wskazuje się nawet na istnienie wcześniejszych miejsc pobytu ikony „Spasa Izbawnika”. Jednym z nich miały być wzgórza wokół Moszczony Pańskiej, porośnięte gęstym lasem. Według podania jeszcze do I wojny światowej zachowała się pamięć o pustelniach i mnichach czczących nieznaną

³ A. Mironowicz, *Grabarka*, „Więź”, R. XXVI, nr 5 (295), Warszawa 1983, s. 154.

⁴ *Historia Żeńskiego Monasteru św. św. Marty i Marii na św. Górze Grabarce*, „Kalendarz Prawosławny 2001”, Warszawa 2001, s. 149; A. Radziukiewicz, *Święta Góra Grabarka*, Białystok 1999, s. 10.

⁵ A. Mironowicz, *Życie monastyczne na Podlasiu*, Białystok 1998, s. 71-80; tenże, *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku*, Białystok 1991, s. 214-221; G. Sosna, *Drohiczyn. Historia miasta i dzieje prawosławia*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego”, z. 1-2, Warszawa 1981, s. 106-110.

⁶ G. Sosna, *Katalog świątyni i duchowieństwa diecezji warszawsko-bielskiej*, „Elpis”, R. II (XIII), z. 3 (16), 2000, s. 304.

⁷ A. Mironowicz, *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku*, s. 262; G. Sosna, *Święte miejsca i cudowne ikony*, Białystok 2001, s. 31-32; A. Radziukiewicz, *Święta Góra Grabarka*, s. 13.

blżej ikonę Chrystusa Zbawiciela. Wzgórze Grabarka było również wymieniane jako jedno z miejsc przebywania ikony⁸.

*

Przedstawione powyżej rozważania przez są większość badaczy przeszłości uznawane za nieudokumentowane hipotezy. Większość piszących o Św. Górze Grabarce uznaje drugie dziesięciolecie XVIII w. za początek powstania ośrodka kultowego. Wbrew dominującemu przekonaniu wiele faktów wskazuje, że powstanie sanktuarium na Św. Górze Grabarce wiąże się z kultem cudownej ikony „Spasa Izbawnika”. Odrodzenie tej tradycji w 1710 r. podczas morowego powietrza nie zmieniło w tradycji ludowej pierwotnego znaczenia tego miejsca. Grabarka stała się spadkobierczynią kultu cudownej ikony Zbawiciela i wielkim jego nowym sanktuarium. Potwierdzenie tego faktu znajdujemy w funkcjonującej wciąż tradycji, przekazywanej z pokolenia na pokolenie wśród mieszkańców okolicznych miejscowości. „Bóg wysłał z nieba dwóch świętych: Rocha i Spasa. Ty pójdziesz do Lachów — powiedział do Rocha, a ty do Ruskich — powiedział do Spasa. Roch przyszedł na ziemię 16 sierpnia i przez to zjawił się jako patron zwierząt. 19 sierpnia przybył Spas i stał się patronem ludzi”⁹. Ta na pozór dziwna legenda wiąże się z powstaniem na Pobużu katolickiego ośrodka kultowego w Miłkowicach Maćkach i prawosławnego na Św. Górze Grabarce. W świadomości miejscowej ludności to Bóg Ojciec zdecydował o powstaniu obydwu sanktuariów.

Nazwa Grabarka wywodzi się od białoruskiego słowa „hrabar” — miejsca grzebania osób. Nazwa ta według Stanisława Stolarczyka występuje już w końcu XVI w¹⁰. Według ustaleń archeologów pochówki na Górze Grabarce są znacznie starsze aniżeli pochodzące z początków XVIII w. Fakt ten potwierdza, że miejsce to już wcześniej służyło do pochówków osób i miało charakter miejsca kultowego. Nic też dziwnego, że w okresie epidemii morowego powietrza to miejsce zostało uznane za zbawienne dla pozostałych przy życiu mieszkańców Siemiatycz. W kronice klasztornej zaprezentowano w jakich okolicznościach Św. Góra Grabarka ponownie stała się miejscem kultowym. Podczas epidemii cholery w okolicach Siemiatycz zmarło wiele osób. Okoliczna szlachta wyjeżdżała do swych krewnych, a chłopcy i mieszczaństwo kryli się po lasach. Porzucone ciała zmarłych przyczyniały się do rozprzestrzeniania zarazy. Jeden z mieszkańców Siemiatycz doznał we śnie objawienia, że z epidemii uratowani zostaną ci, którzy z krzyżem

⁸ A. Mironowicz, *Grabarka*, „Białostoczczyzna”, 1986, nr 2, s. 18; M. Giedź, *Grabarka. Sanktuarium Kościoła prawosławnego*, Warszawa 1987, s. 5.

⁹ A. Mironowicz, *Grabarka*, s. 155.

¹⁰ M. Kondratiuk, *Nazwy miejscowe południowo-wschodniej Białostoczczyzny*, Wrocław 1974, s. 63; F. W. Pokrowskij, *Archieograficzeskaja karta Grodniejskoj gubernii*, Wilno 1895, s. 124.

udadzą się na uroczysko Sumieńszczyzna, na wzgórze porośnięte lasem, u którego podnóża znajdowało się źródło. Osoby, które umyją się w tym źródle, miały pozostać przy życiu. Sen taki trzykrotnie przyśnił się mieszkańcowi Siemiatycz, który poinformował o nim unickiego proboszcza Pawła Stepanowicza Smoleńskiego. Ten zrozumiał jego sens i polecił ludności udać się na wskazane miejsce. Według tradycji ci, którzy udali się na uroczysko Sumieńszczyzna (Górę Grabarkę), uratowali się przed śmiertelną zarazą¹¹.

Św. Góra Grabarka stała się wkrótce znanym ośrodkiem kultowym, utożsamianym z miejscem oczyszczenia, przemienienia i zbawienia. Wizytacja cerkwi siemiatyckiej z 1726 r. wspomina o kaplicy Przemienienia Pańskiego. „A w Moszczoniej Lesie nazwanym w tejsze kolacji siemiatyckiej jest kaplica nowa pod tytułem Przemienienia Pańskiego założona. Ta kaplica o dwóch oknach pod dachem tarcicowym z wierzchu z krzyżem drewnianym drzwi na zawiasach z zasuwkami. (...) na którą ojciec siemiatycki za wszelką aparażencją cerkwi siemiatyckiej zjeżdża do czasu”¹². Pierwsza cerkiew została wybudowana w 1717 r. na uroczysku Sumieńszczyzna, które znajdowało się nad strumykiem, zaś okoliczne górujące nad nim wzgórze później otrzymało nazwę od pobliskiego folwarku Grabarka. Wizytacja z 1804 r. wspomina, że „do cerkwi parochialnej siemiatyckiej należy kaplica w Trościeniu pod tytułem Przemienienia Pańskiego. Na odprawowanie w niej nabożeństwa konsekrował JW Leona Kiszki metropolity całej Rusi w roku 1717 dnia 1 lipca i od JW Felicjana Włodkowicza metropolity pod rokiem 1763 czerwca wydane, znajdują się w archiwum przy cerkwi siemiatyckiej”¹³. Z dokumentu wynika, że kaplica na Sumieńszczyźnie, była też nazywana „Trościeniec” i była obsługiwana przez siemiatyckie duchowieństwo unickie.

Opieka duchowieństwa unickiego nad sanktuarium i kaplicą na Górze Grabarce trwała do 1839 r. Po powrocie unitów do prawosławia ośrodki kultowy na Górze Grabarce nadal przyciągał tysiące pątników, głównie na święto Przemienienia Pańskiego (19 sierpnia) i święto przeniesienia ikony Chrystusa Zbawiciela z Edessy do Konstantynopola (29 sierpnia)¹⁴. Popularność ośrodka nie wpłynęła na stan materialny świątyni. Z opisu cerkwi

¹¹ F. A. Griebieniczikow, *Etnograficzeskij i istoriczeskij oczerk miesteczka Siemiatycz i tamoszniej prawosławnoje cerkwi*, „Litowskije Jeparchialnyje Wiedomosti”, 1877, nr 28, s. 62; H. Godun, *Tradycja krzyży wotywnych na Świętej Górze Grabarce w świetle historii prawosławia na terenie północnego Podlasia*, praca magisterska, Lublin 1995, s. 13; I. K. Gilewski, *Siemiatycze — zarys monografii od pradziejów do 1939 r.*, Siemiatycze 1958, s. 51; G. Sosna, *Święte miejsca i cudowne ikony*, Białystok 2001, s. 34; A. Mironowicz, *Grabarka*, s. 154-155.

¹² G. Sosna, *Święte miejsca i cudowne ikony*, s. 35.

¹³ J. Maroszek, *Grabarka. Początki sanktuarium w świetle nieznanych źródeł*, „Nadbużańskie To i Owo”, nr 7(10), 2000, s. 23.

¹⁴ Iosif, ep., *Grodnienskijskij Kalendar’*, Woroneż 1899, s. 147.

z 1858 r. wynika, że była ona „drewniana, bardzo uboga, ale sławna ze swej wielkości i cudowności uzdrowień. Ściany tej świątyni prawosławnej mocne, ale dachu prawie nie było. W 1857 r. pokryto słomą. Podłogi w niej zupełnie nie ma. Ikonostas składa się tylko z czterech starych ikon malarstwa rusko-bizantyjskiego”¹⁵. Dopiero w 1884 r. przystąpiono do budowy nowej cerkwi z materiału rozebranej świątyni Zmartwychwstania Chrystusa w Mielniku. Budową nowej cerkwi kierował proboszcz siemiatycki ks. Józef Gierminowicz¹⁶. Dziesięć lat później dokonano remontu wnętrza świątyni, odnowiono ikonostas, ikony, ewangelię, a całą cerkiew odmalowano¹⁷.

Znaczenie tego miejsca nie zmniejszyło się w czasie I wojny światowej i okresie międzywojennym. Św. Góra Grabarka — miejsce objawienia i woda ze strumyka — symbol oczyszczenia przyciągały pątników z terenów całej II Rzeczypospolitej. Wyróżnikiem tego miejsca stały się krzyże, często nazywane pokutnymi, które ustawiano wokół cerkwi. Bogata tradycja historyczna tego świętego miejsca oraz jego popularność wśród wiernych spowodowały, że władze cerkiewne zdecydowały o powstaniu na Św. Górze Grabarce monasteru.

*

Po II wojnie światowej na terenie kraju nie było monasteru żeńskiego. W Polsce przebywały za to bezdomne mniszki, którym władze cerkiewne postanowiły zorganizować monaster. W 1947 r. powstał projekt założenia klasztoru na Św. Górze Grabarce. Po konsultacji z siostrą Marią (Zofią Komstadius) abp Tymoteusz powołał do życia monaster pod wezwaniem św. św. Marty i Marii. Przełożoną zgromadzenia wybrano mniszkę Marię (Komstadius). W tym czasie na Św. Górze znajdowała się drewniana cerkiew Przemienienia Pańskiego, a w jej pobliżu — stróżówka. Dzięki ofiarności wiernych i zabiegom władz kościelnych w ciągu roku udało się zebrać niezbędne fundusze i wybudować pomieszczenia dla sióstr. W 1948 r. stróżówkę przebudowano na dom składający się z czterech pokoi, kuchni, składówki i piwnicy. Wiosną 1948 r. na Św. Górę Grabarkę przybyło siedem sióstr zakonnych. Liczba zakonnicy w 1949 r. wzrosła do jedenastu. Jeszcze w tym samym roku założono ogród i wybudowano pomieszczenia gospodarcze¹⁸.

W 1949 r. zmarła pierwsza przełożona klasztoru ihumenia Maria, a na jej miejsce została powołana mniszka Eufrozyna (Eugenia Michniewicz). W 1950 r. przystąpiono do budowy nowej, mniejszej cerkwi wraz z przylegającymi do niej celami dla sióstr. Pracami kierował mnich z monasteru

¹⁵ „Litowskije Jeparchialnyje Wiedomosti”, 1867, s. 418; G. Sosna, *Święte miejsca i cudowne ikony*, s. 37.

¹⁶ „Litowskije Jeparchialnyje Wiedomosti”, 1895, nr 8, s. 73; G. Sosna, *Święte miejsca i cudowne ikony*, s. 38-39.

¹⁷ „Litowskije Jeparchialnyje Wiedomosti”, 1895, nr 8, s. 74.

¹⁸ *Historia Żeńskiego Monasteru św. św. Marty i Marii na św. Górze Grabarce*, „Kalendarz Prawosławny 2001”, Warszawa 2001, s. 150-151.

w Jabłecznej Euzebiusz (Izmajłow). W 1956 r. metropolita warszawski Makary wyświęcił nową cerkiew pw. Ikony NMP „Wszystkich Strapionych Radość”. W 1954 r. wybrano nową przełożoną, którą została mniszka Maria (Borowska). W tym samym roku rozpoczęto budowę domu dla duchownych, który zlokalizowano we wschodniej części wzgórza. W sierpniu 1958 r. zmarła ihumenia Maria, a jej miejsce zajęła ihumenia Angelina (Anna Zwierydowska), która w 1962 r. ze względu na wiek zrezygnowała z pełnienia obowiązków przełożonej klasztoru. Abp Jerzy w 1962 r. na przełożoną monasteru powołał siostrę Barbarę (Wierę Grosser)¹⁹.

Wraz z objęciem przez siostrę Barbarę funkcji przełożonej w życiu monasteru nastąpiły zasadnicze zmiany. W latach 1963-1964 do klasztoru doprowadzono elektryczność, wodę i wyremontowano cerkiew Przemienienia Pańskiego. Wnętrze świątyni ozdobione zostało polichromią autorstwa profesorów z Krakowa — Adama Stalony-Dobrzańskiego i Jerzego Nowosielskiego. Do głównego korpusu świątyni dobudowano specjalny kliros dla chóru. Ogrodzono też cmentarz klasztorny. W 1965 r., w dniu święta ikony Matki Bożej „Wszystkich Strapionych Radość” metropolita Stefan podniósł siostrę Barbarę do godności ihumenii. W końcu lat sześćdziesiątych liczba sióstr w monasterze wzrosła do dwudziestu²⁰. Stan taki utrzymał się do połowy lat siedemdziesiątych.

W 1977 r. rozpoczęto budowę nowego, murowanego budynku. 3 lipca 1981 r. biskup Szymon dokonał konsekracji, urządzonej wewnątrz nowego budynku, cerkwi refektarzowej Zaśnięcia NMP. Osiem lat później zostało dobudowane piętro, gdzie znalazły się cele dla sióstr. Wraz z odnowieniem ruchu pielgrzymkowego w latach osiemdziesiątych monaster żeński na Św. Górze Grabarce stał się obiektem szczególnego zainteresowania młodzieży. Z błogosławieństwa metropolity Bazylego Koło Teologów Prawosławnych w maju 1980 r. zorganizowało ogólnopolską pielgrzymkę młodzieży prawosławnej do klasztoru św. św. Marty i Marii na Grabarce. To pierwsze majowe zgromadzenie młodzieży dało początek Bractwu Młodzieży Prawosławnej. Od tego czasu Św. Góra Grabarka stała się miejscem corocznych majowych pielgrzymek i spotkań młodzieży, gromadzącym tysiące młodych ludzi z Polski i zagranicy oraz miejscem obozów Bractwa Młodzieży Prawosławnej w Polsce. Wysiłkiem młodzieży w latach 1986-1989 został rozbudowany i wyremontowany budynek byłej stróżówki na potrzeby Domu Młodego Pielgrzyma. Od 1986 r. przed świętem Przemienienia Pańskiego corocznie z Białegostoku i innych ośrodków wyruszają piesze pielgrzymki na Św. Górę Grabarkę, gromadząc w pochodzie setki i tysiące wiernych. Do tego należy dodać pielgrzymki autokarowe i samochodowe wiernych odwiedzających Św. Górę w to najważniejsze dla klasztoru święto. W 1986 r. po długiej chorobie zmarła ihumenia Barbara. Na jej miejsce metropolita Bazyli mianował siostrę Lidię Polakowską przełożoną klasztoru żeńskiego w Grabarce. Siostra Lidia złożyła śluby zakonne z imieniem Ludmiła i ot-

ryzowała godność ihumenii. W drugiej połowie lat osiemdziesiątych w monasterze przebywało dziesięć siostr²¹.

Wielką tragedią w najnowszych dziejach monasteru było umyślne podpalenie w nocy z 12 na 13 lipca 1990 r. cerkwi Przemienienia Pańskiego. Ogień strawił m.in. ołtarz Św. Trójcy pochodzący z I połowy XVIII w., krzyż ołtarzowy, ikonę Matki Bożej z Dzieciątkiem z II połowy XIX w., zabytkowe kielichy ofiarne, tabernakulum. Ocalały dwie ikony, które wisiały na zewnątrz cerkwi — św. Mikołaja Cudotwórcy i Zbawiciela oraz środkowa część Ewangelii. Z błogosławieństwa metropolity Bazylego 19 sierpnia 1990 r. położono kamień węgielny pod budowę nowej świątyni. Autorzy projektu nawiązali do architektury spalonej świątyni²².

W latach 1992-1994 nastąpiły nowe powołania zakonne. W 1995 r. dotychczasowa przełożona klasztoru ihumenia Ludmiła została przeniesiona do diecezji białostocko-gdańskiej. Wraz z nią do Wojnowa odeszła część sióstr. Metropolita Bazyli nową przełożoną mianował siostrę Hermionę (Katarzynę Szczur), która przyjęła do monasteru kilka młodych sióstr. W 1997 r. monaster uroczyście obchodził jubileusz 50-lecia swego istnienia. W maju 1998 r. poświęcona została odbudowana cerkiew Przemienienia Pańskiego. Przełożona monasteru, zgodnie z decyzją Soboru Biskupów, została podniesiona do godności ihumenii. W latach 1998-2000 z błogosławieństwa metropolity Sawy Św. Góra Grabarka została ogrodzona kamiennym murem. W 2003 r. na terenie klasztoru rozpoczęto budowę nowego domu przeznaczonego na cele zakonne i dla duchownych. Ważnym wydarzeniem w ostatnich latach było ofiarowanie klasztorowi w 2000 r. kopii ikony Iwierskiej Matki Bożej. Obecnie w monasterze przebywa 13 siostr²³.

Św. Góra Grabarka nadal pozostaje największym prawosławnym sanktuarium, przyciągającym tysiące pielgrzymów. Na jej terenie funkcjonuje życie monastyczne, które dodatkowo wzmacnia rolę tego ośrodka kultowego. To najbardziej znane we współczesnej Rzeczypospolitej sanktuarium prawosławne stało się jednym z duchowych centrów Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, wywierającym duży wpływ na świadomość religijną wiernych.

¹⁹ A. Kuryłowicz, *Prawosławne ośrodki zakonne na ziemiach polskich w okresie powojennym*, [w:] *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej*, pod red. A. Mironowicza, U. Pawluczuk i P. Chomika, Białystok 2001, s. 257-258; *Historia Żeńskiego Monasteru św. św. Marty i Marii...*, s. 152-153.

²⁰ A. Radziukiewicz, M. Dolecki, *Święta Góra Grabarka*, Białystok 1998, s. 30.

²¹ A. Kuryłowicz, *Prawosławne ośrodki zakonne...*, s. 259-260; *Historia Żeńskiego Monasteru św. św. Marty i Marii...*, s. 154.

²² A. Radziukiewicz, *Od pożaru do poświęcenia*, „Przegląd Prawosławny”, 1998, nr 6, s. 11.

²³ A. Kuryłowicz, *Prawosławne ośrodki zakonne...*, s. 261-262; *Historia Żeńskiego Monasteru św. św. Marty i Marii...*, s. 154.